

BEREND T. IVÁN

Pach Zsigmond Pál (1919–2001) **Egy nagyszabású tudományos életmű**

Pach Zsigmond Pál a 20. század második felének egyik legjelentősebb magyar történetkutatója volt. Hátrahagyott történelmi életműve hatalmas és megkerülhetetlen. S azonnal hozzá kell tenni: marxista történelmi életmű, mert e nélkül teljesítményéről aligha lehetne beszélni. Ezen az elméleti alapon kereste ugyanis a nagy nemzetközi folyamatokban az *általános* tendenciákat, hogy azok alapján értelmezze a *sajátos* közép- és kelet-európai, s az *egyedi* magyar jelenségeket. Végül is ez a szemlélet vezette el az összehasonlító történetíráshoz. A történelem nagy fordulatai ellenére élete végéig hűséges maradt elveihez és történelemszemléletéhez. A marxista történetírás végül is a 20. század egyik sikeresen hódító irányzata volt, amely hatalmas kutatási teljesítményekkel gazdagította az egyetemes történetírást, új tudományterületeket hódított meg, s világszerte elismert, becsült, kiemelkedő történetkutatók egész sorát állította a nemzetközi élvonalba, közöttük az angol középkorász Christopher Hillt, az újkorász Eric Hobsbawmot vagy a nagy forradalom francia kutatóját, Albert Soboult. Pach Zsigmond Pál ehhez a nemzetközi kutatói körhöz, a történettudomány kiemelkedő marxista művelőjéhez sorakozik fel. Hatalmas filológiai tudása és elméleti felkészültsége, a német tudományosság legjobb hagyományait követő módszeressége egyedülálló volt. (A 16–17. századi magyar agrárfejlődés sajátosságait vizsgáló tanulmányának nem egészen 90 oldalas szövegét 447 alapos, a téma nemzetközi irodalmát átfogó, s különlegesen gazdag forrásanyagát bemutató lábjegyzet kísérte közel 70 oldal terjedelemben.¹) Azon kevesek közé tartozott, akik egyszerre voltak képesek átfogni a legapróbb részletek és a legnagyobb összefüggések gazdagságát. Ez tette őt végül is az összehasonlító gazdaságtörténetírás egyik nemzetközi úttörőjévé, amihez természetesen nagyban hozzájárult különleges nyelvi felkészültsége, kiemelkedő la-tintudása és öt élő nyelv kiváló ismerete.

---

1 Zs. P. Pach: Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. Bp. 1964. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 54.)

Munkásságának mérete önmagában is impozáns: publikációinak bibliográfiái több mint 400 tételt tartalmaznak.² Ezek között hatalmas, sokszerzős, általa szerkesztett sorozatok, mindenekelőtt és -felett, az úgynevezett „tíz kötetes” *Magyarország története* sorakoznak. E sorozat megjelent hét – mivel minden kötet valójában két kötetből áll –, valójában tizennégy kötete egyedülálló vállalkozás a magyar történetírás történetében. A sorozat főszerkesztése, az egész monumentális munkálat megtervezése és irányítása, az elkészült kéziratok vitáinak vezetése mind Pach Zsigmond Pál nevéhez fűződik. Az 1970–1980-as években úgyszólván az egész hazai történésztársadalom részt vett e hatalmas munkálatban, amely nemcsak összegezte a magyar történetírás addigi minden fontos eredményét, hanem új kutatásokkal töltött be számos jócskán tátongó hézagot, hiányt is. Felmérhetetlen értékű forrásanyagot dolgozott fel és tett egyben hozzáférhetővé. A végeredmény – a színvonal elkerülhetetlen egyenetlenségei, esetenkénti ideológiai előítéletességek és gyengeségek ellenére – maradandó összegezés, amely egészében jóval felülmúlja a két világháború között megjelent nyolckötetes Hóman–Szekfű-vállalkozást, s megítélésem szerint hosszú ideig megkerülhetetlen és egyben valóságos érték lesz minden magyar történelemmel foglalkozó számára.

Pach Zsigmond Pál életműve, mint ez a példa is jól jelzi, nemcsak publikációkban mérhető, hanem tudományszervezésben is. Teljesítménye ott van a *Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete* létrehozásában és felemelkedésében csakúgy, mint a *Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének* alapításában és nemzetközi rangú intézménnyé emelésében. Fáradhatatlan és koncepciózus munkája húzta fel ezen intézmények falait és töltötte meg őket védett munkalehetőséget nyert munkatársakkal, nem utolsósorban tanítványokkal. Egyedülálló teljesítményként értékelhető, hogy végül is mindkét intézmény nemzetközi hírű és rangú műhellyé vált. Az 1970–1980-as években egy, az ő nevével fémjelzett magyar gazdaságtörténeti iskolát tartott számon a nemzetközi szakmai közvélemény. A hidegháború éles kelet–nyugati konfrontációjának hosszú évtizedeiben Kelet-Európából tulajdonképpen csak a lengyel és magyar történetírást ismerte el egyenrangú partnerként a nemzetközi szakma. Egyetemesen elismert és tisztelt kutatói munkássága mellett ez is kifejezésre jutott abban, hogy a hidegháború 1970-es évek végi különleges kieleződése idején és közepette – s a társadalomtudományok területén alig-alig volt ehhez hasonló eset és példa – a *Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság* Edinburghban rendezett kongresszusa őt választotta meg a Társaság elnökévé, s ennek nyomán Budapest vált az 1982. évi világkongresszus színterévé.

2 Ld. Pach Zsigmond Pál műveinek bibliográfiája (1943–1989). A Bibliography of the works of Zsigmond Pál Pach (1943–1989). Összeáll. Varga István. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Economy, society, historiography. Dedicated to Zsigmond Pál Pach on his 70th birthday.* Szerk./Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1989. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) 351–374.; Pach Zsigmond Pál munkásságának bibliográfiája 1989–1999. *Történelmi Szemle* 42(2000) 165–169.

Nyilvánvaló, hogy a sok évtizedes, szerteágazó életmű átfogására és értékelésére egyetlen írás nem vállalkozhat. Pach Zsigmond Pál tudomány- és műhelyszervezői munkásságát csak említeni tudtam, s ugyanígy éppen csak megemlíthetem azt a mintegy fél évszázados tanári tevékenységét, amely generációk történetiszemléletét formálta, és tanítványok sorát adta a közgazdasági és gazdaságtörténeti tudományterületeknek.

Ebben az írásban csupán történetkutatói munkásságában megtestesülő életművét kísérel meg bemutatni. Még hozzá azt sem teljességében. Egyrészt azért, mivel egy ekkora és ennyire szerteágazó munkásságot aligha tudnék megfelelően átfogni. Másrészt pedig, mint mindenki esetében, egy hosszú tudományos pályának nem minden állomása, nem minden teljesítménye válik igazán marandóvá. Ez alól az ő életpályája sem kivétel. Számos tanulmánya csupán 'kiruccanás' volt valódi szakmai érdeklődési területéről, hozzászólás akkor éppen nagy érdeklődést keltő vitákhoz, ünnepi alkalmakkor elhangzó előadás, vagy éppen politikai érdeklődésétől sarkallt vállalkozás. Csupán példaként említem Szekfű Gyula történetírói munkásságát értékelő időtálló tanulmányát³ vagy a nemzeti kérdés körül kiobbant heves és értékes történeti vitához való kiváló hozzászólását.⁴ Akadtak olyan tollgyakorlatai is, amelyek nem állták ki az idő próbáját. Ezek sorában említhetem első könyvét az 1950-es évek elejéről, amely az eredeti tőkefelhalmozás magyarországi történetének vizsgálatára vállalkozott, s amely Marx *A tőkéjének* híres 24. fejezetéből indult ki, azt vette alapul egy angol–magyar összehasonlító elemzéshez.⁵ S, hogy az életpálya vége felől is említek példát, megítélésem szerint ide tartozik az a politikailag motivált erőfeszítése is az 1980-as évek végéről, hogy Lenin munkáinak nagy filológiai igényességű elemzésével kísérelje meg kimutatni, hogy a szocializmusnak volt, lehetett volna más, nem sztálini torzultságú, piaci és demokratikus politikai berendezkedésű programja és útja is.⁶

Az alábbiakban tehát végül is csak a hazai és nemzetközi történettudományt legnagyobb jelentőségű teljesítményeivel gazdagító, két témakörbe foglalt munkásságának rövid összegzésére vállalkozom.

*

Az első, nagy nemzetközi visszhangot kiváltó téma, amelyre kutatói figyelme és munkássága irányult, *a magyar és közép- és kelet-európai agrárfejlődés kora újkori sajátossága, a nyugati fejlődési úttól eltérő jellegzetessége volt.*

3 Pach Zsigmond Pál: Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Szekfű Gyula „Három nemzedék”-ében. (1962). In: *Uő: Történetiszemlélet és történettudomány.* (Cikkek, tanulmányok). Bp. 1977. 463–519.

4 Pach Zsigmond Pál: A haza fogalma az osztálytársadalmakban. (1962). In: *Uő: Történetiszemlélet i. m.* 164–174.

5 Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952.

6 Ld. pl. Pach Zsigmond Pál: Lenin az államapparátus működéséről. 1919. november–1921. március. *Világosság* 30(1989) 170–173.; *Uő: A NEP bevezetésének előzményei Lenin írásaiban.* Magyar Tudomány 34(1989) 558–571.

Pach Zsigmond Pál kutatói munkássága során korán szembefordult a meggyökeresedett és a hazai történetírásban széles körben elfogadott nézetekkel, amelyek szerint a magyar történelmi fejlődést kizárólag külső, tragikus hatások, a török háborúk és hódítás vetette ki „normál” menetéből. Nem kisebb történész, mint Szekfű Gyula, s nem kisebb hatású munkában, mint a nemzedékek történelemszemléletét meghatározó, Hóman Bálinttal írott *Magyar történet* III. kötetében vonta ugyanis le a következtetést: „Ez a török uralom a magyar történet legnagyobb, sőt talán egyetlen katasztrófája, melyből következett később minden egyéb keserűség. [...] Újból hangsúlyozzuk: történetünk minden későbbi szerencsétlenségének kútfeje a török hódítás és nem egyéb volt. [...] a török [...] tette tönkre háromszáz éves háborúival a magyar állam és nemzet egyenes fejlődési vonalát”.⁷ Hozzá kell tenni, nemcsak a hagyományos magyar, hanem a közép- és kelet-európai történetírás általában is előszeretettel fordult e katasztrófaelméletekhez a térség történelmi gyengesége, lemaradása, gazdasági-társadalmi betegségei magyarázatoként. Érdemes megemlíteni, hogy a balkáni történetírás „domináns diskurzusa” is hasonló érveket használt, amint Maria Todorova tudósít róla, az *Imagining the Balkans* című 1997. évi könyvében: „Az ottomán hódítás előtt, a középkori balkáni társadalom a fejlettség magas fokát érte el, ami egy szintre, ha nem a fejlettség magasabb fokára emelte mint a Nyugatot. Az ottomán hódítás azonban páratlanul súlyos következményekkel járt, megszakította a természetes fejlődés menetét [...] elszigetelte a félszigetet [...] és súlyos kulturális visszaesésre, sőt, barbarizálódásra vezetett”.⁸

A közép- és kelet-európai történetírást úgyszólván általánosan jellemző nézetekkel szemben Pach Zsigmond Pál, nem fogadva el a kívülről jött katasztrófa tézisé, a történelmi folyamatok mélyebb és belső rétegeihez ásott le a fejlődés „megtörése, normál útjából való kizökkenése” okait kutatva. Érdeklődése elsősorban a belső gazdasági és társadalmi folyamatok felé irányult. Számos tanulmányban tárta fel e folyamatokat, egybevetve a magyar és kelet-európai, orosz és német, valamint az angol, francia, s általában a nyugat európai agrárfejlődés 15–18. századi útjait. Kutatásait nem kis mértékben ösztönözte a marxizmus néhány idevágó tézise, elsősorban Friedrich Engels utalása a „zweite Leibeigenschaft”, a második jobbágyság intézményére, valamint Vlagyimir I. Lenin fejtegetése az „amerikai utas” és „porosz utas” agrárfejlődés összehasonlításáról. Pach Zsigmond Pálnak az 1950-es évek második felében megindított vizsgálatai átfogták a magyar gazdaság és társadalom történetét, de kiterjedtek mentalitás-történelmi összefüggésekre is.⁹ Teljesítménye, ami szerencsésen összetalálkozott

7 Szekfű Gyula: *Magyar történet*. III. Bp. 1943. 498–499., 584.

8 Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. New York–Oxford, 1997. 182.

9 A teljesség igénye nélkül említem Pach Zsigmond Pál néhány idevágó fontos tanulmányát: A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. *Közgazdasági Szemle* 5(1958) 56–78.; Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. Bp. 1960. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 46.); Über einige Probleme der

lengyel, balti és cseh kutatók munkásságával, gyökeresen megváltoztatta a Magyarországról és Közép- és Kelet-Európáról kialakított addigi történelmi képet.

Munkája középpontjában az állt, hogy mennyiben és miért – ahogy ő fogalmazta meg – „kanyarodott el” a magyar és kelet-európai agrárfejlődés útja a 15. század végétől a nyugati fejlődés-modelltől. Elemzése szerint ugyanis a Nyugathoz képest több évszázados megkésettiséggel induló magyar agrárfejlődés a 15. századra a nyugati vívmányok átültetése segítségével, „tömörített fejlődéssel” és „minőségi értelemben”, vagyis a *legfőbb* alapvonásokat, és a fejlődési tendenciákat tekintve, közelített a nyugati agrárfejlődés útjához. Az 1440-es évek Magyarországon a falvak 40%-át birtokoló hatvan legnagyobb báró nagybirtokának adatai alapján kitűnt, hogy a saját kezelésű birtoktestek aránya már kicsiny volt. A földesúri földek zömét jobbágytelkekre darabolva paraszti használatban művelték, s a jobbágyokat csak igen kicsiny mértékben, a sárvári–kapuvári nagybirtokon a falvak mindössze 18%-ában, míg Lékán egyáltalán nem kényszerítették robotra, vagyis munkajáradékra. Mi több, már a természetbeni járadék, az 1351-ben bevezetett jobbágyi kilenced fizetése sem volt általános gyakorlat. A pénzjáradék legalábbis egyenrangúvá vált, de sok helyen, különösen új telepések, vagy új földek feltörése esetében a különböző formájú pénzjáradékok domináltak. A fejlődési tendenciák ebből a szempontból tehát alapvető hasonlóságot mutattak az angol, illetve a flandriai esetekkel, ahol a pénzjáradék uralkodott már, vagy a francia és a német gyakorlattal, ahol a terményjáradék játszott nagy szerepet. A járadékformák nyugati irányú átalakulása egyben nyilvánvalóan utal a jobbágy-paraszti árutermelés kibontakozására is. A termelékenység növekedése nyomán a paraszti gazdaság egyre inkább rendelkezett piacra vihető termék-többséggel, amit helyi és városi piacokon értékesített, vagyis az árutermelés paraszti árutermelés formájában bontakozott ki Magyarországon.

A 15. század végétől azonban, mint Közép- és Kelet-Európa más országai-ban is, hatalmas fordulatra, „történelmi korszakváltásra” került sor. Igaz, a változás lassan, fokozatosan bontakozott ki, mintegy három lépcsőben, másfél év-

---

Gutswirtschaft in Ungarn in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts. In: Deuxieme Conférence Internationale d'Histoire Économique, Aix-en-Provence, 1962. II. Paris–La Haye, 1965. 223–235.; Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963.; Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. i. m.; The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century. The Economic History Review 19(1966) 1–14.; Der Bauernaufstand vom Jahre 1514 und die „zweite Leibeigenschaft”. In: Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. Hrsg. Gusztáv Heckenast. Bp. 1977. 275–301.; Sixteenth-century Hungary: Commercial Activity and Market Production by the Nobles. In: Economy and Society in Early Modern Europe: Essays from Annales. Ed. Peter Burke. New York–San Francisco–Evanston, 1972. 113–133.; Corvées et travail salarié dans les exploitations seigneuriales de la Hongrie des XVIe et XVIIe siècles. In: Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIe–XXe siècles. Vol. publ. sous la dir. de Béla Köpeczi–Éva H. Balázs. Bp. 1973. 75–97.; Business mentality and Hungarian national character. In: Études Historiques Hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. Bp. 1985. 131–160.

század alatt játszódott le, amikor is a 16. század során még nem dőlt el, hogy milyen útra kanyarodik a kelet-európai agrárfejlődés. Ellentétes tendenciák egymásmellettsége és birkózása jellemezte a viszonyokat, s a kapitalizálódó, s ennek során egyre inkább árutermelő „újnemesi” birtokok mellett az árutermelő jobbágy-paraszti gazdaság még jelentős tényező maradt. A 15. század végétől azonban kétséget kizáróan megindultak a változások. Ezek első lépcsőfokát a nemesi árukereskedelem kibontakozása jellemezte. Nemesi privilégiumait kihasználva, a birtokos elit rátért a bor árusítására, ami az 1570-es évekre már úgyszólván általánossá vált. A földesurak kereskedése a paraszti termelésre és az azt terhelő feudális természetbeni járadéokra épült. Az így beadott bort azután nemesi kocsmáltatási jog alapján a paraszti kényszerpiacon adták el. A kereskedő nemesség fokozatosan kiterjeszkedett a marhakereskedelemre is, amely részben ugyancsak a belső piacra épült, de már összekapcsolódott a később oly nagy jelentőségre emelkedett marhaexporttal. Augsburgba, Nürnbergbe, a cseh területekre, Ausztriába és Észak-Itáliába terelték a nagy csordákat, amelyeket a kereskedő nemesek jórészt a paraszti állattartás alapján, felvásárlás útján szereztek be. Végül a nemesi kereskedelem később a gabonára is kiterjedt, amelyre eleinte a birtokosok feudális terményjáradék szedése útján tettek szert, majd egyre inkább, különösen az ország nyugati, a Habsburgok uralta területein, saját allodiális gazdaságukban termelték meg. A század állandó háborúskodása biztosította a szolid belső piacot.

A 16. századra oly jellemző nemesi kereskedés első pillantásra sok hasonlóságot mutatott az angliai „újnemesség” jellegzetes átalakulásával, polgárosodásával. A felszíni hasonlóságok ellenére azonban a különbségek is szembetűnőek voltak, hiszen a kelet-európai nemesség 16. századi kereskedése alapján feudális vonásokat mutatott: a nagybirtokos és dzsentri kereskedőként a termény-szolgáltatásra épített, termelőként a munkaszolgáltatást vette igénybe.

A 15. század végétől kiterjedő földesúri kereskedelem és árutermelés mintegy „ellentendenciaként” egyre jobban kiszorította azután a paraszti árutermelet. Az állami centralizáció összeomlása Mátyás halála után a 15. század végén kedvező politikai feltételeket teremtett e fordulathoz, mivel nagyobb lehetőséget adott a jobbágy-parasztok földesúri adóztatásának. Ha a földesúri kereskedelem eleinte a természetbeni járadék fizettetésére való visszatérést ösztönözte a korábban elterjedt pénzjáradék rovására, fokozatosan maga után vont a korai feudális gazdaságra jellemző munkajáradék visszatérését is. Míg korábban a földesúri föld túlnyomó részét jobbágytelkekre szabdalták és jobbágyok művelték, a földesúri kereskedelem kibontakozásával párhuzamosan fokozatosan megindult a saját kezelésben tartott földesúri allódiomok terjeszkedése is. Eleinte ez a folyamat az ugarcöldek és addig nem hasznosított földterületek rovására történt, erdőirtások és legelők feltörése útján terjeszkedett. Már ebben a stádiumban is hátrányos volt a parasztság számára, hiszen korlátozta az úgynevezett közös földek paraszti használatát. A folyamat azonban még kedvezőtlenebbé vált a parasztság számára, amikor üresen maradt jobbágytelkeket is bekebeleztek az urasági allódiumba, s különösen, amikor megindult a jobbágytelkek megnyirbálása,

részleges kisajátítása, amely Magyarországon leginkább jellemezte a paraszti földek csökkentését. A saját kezelésben tartott földesúri földek kiterjedése termékszetszerűen vonta maga után a munkajáradék visszaállítási folyamatát is. Igaz, eleinte – még a 16. század végéig is – vegyes formák voltak jellemzőek: a feudális munkajáradék növelése mellett a fizetett bérmunka is megfigyelhető volt. Az 1510–1520-as években még leginkább heti egynapi robotról szólnak a források. Az 1548. évi törvény heti két nap robotot írt elő.

A robot mértékének fokozatos növekedése a már korábban kiterjesztett természetbeni járadékkal egyetemben súlyos csapást mért a paraszti árutermelésre, s fokozatosan annak visszaszorulására vezetett. A földesúri árutermelés pedig megkövetelte a munkaerő biztosítását, helyhez kötését. E folyamatban sajátos szerepet játszott az 1514. évi parasztfelkelés véres leverése és megtorlása is. Az 1514. évi törvények ugyanis megszüntették a paraszti szabadköltözködést és büntetésként, a korai feudális viszonyokra emlékeztető módon visszaállították a jobbágyság kötését. A tények feltárása ugyan világossá tette, hogy a jogi intézmény hosszabb ideig sem vált általános gyakorlattá, mégis szolid és szilárd alapot teremtett a „második jobbágyság” későbbi kiterjedésének.

A 16. század átmeneti állapota után a 17. század első felében a változás folyamatai kikristályosodnak. Az „elkanyarodás” a polgárosodás, a kapitalista agrárfejlődés útjára lépő, s azon egyre jobban előrehaladó Nyugattól a 17. század második felében, majd a 18. század folyamán teljessé vált. A magyar és kelet-európai történeti fejlődés útja elkanyarodott a nyugati tendenciáktól, s – mint Pach Zsigmond Pál kutatásai meggyőzően bizonyítják – alapjában nem külső támadások, hanem ez a belső folyamat vált a gazdasági-társadalmi lemaradás igazi forrásává. A szakadék Nyugat és Kelet között ez időtől valóban egyre jobban kiszélesedett, hiszen a kibontakozó modern atlanti világkereskedelem, a sikeres németalföldi és angol reformáció, majd a polgári forradalmak hozta társadalmi változások, a jelentősen előrehaladó urbanizáció együttes hatása Nyugat-Európát a modern kapitalizmus útjára vezette. Magyarország, valamint a közép- és kelet-európai térség más országai viszont visszazuhannak a „második jobbágyság” állapotába. Pach Zsigmond Pál a „második jobbágyságot” komplex gazdasági-társadalmi kategóriaként mutatja be, s a bekövetkezett változások nyomán a kora újkor századaira vonatkozóan egy „késő feudális korszak” beköszöntéséről, vagyis a modern tőkés gazdaságra való áttérés elodázódásáról beszél. E lemaradásban nagy szerepet játszott a városfejlődés gyengesége Közép- és Kelet-Európában. Ez a tényező már a 15. században is megfigyelhető volt, de a további századokban kirívóvá vált a középkorias kisvárosok konzerválódása Magyarországon és a térségben általában. A magyar törvényhozást már a 17. század első felében (1608, 1638, 1647) paraszt- és polgárellelenséggel jellemezték. A királyi hatókört is korlátozzák. A „második jobbágyság” tehát nemcsak az aloldali, saját kezelésű földesúri gazdálkodásra, a munkajáradékokra és földhöz kötésre való visszatérést jelenti, hanem klasszikus formájában, ami leginkább Lengyelországban bontakozott ki (a „liberum veto” által félmegjelezve), a központi hatalom szétesését, a feudális anarchia visszatérését is.

Az agrárfejlődés sajátosságai a gazdaság és társadalom minden szféráját befolyásolták. Évtizedekkel az agrárfolyamatok vizsgálata után, élete utolsó évtizedében fordult Pach Zsigmond Pál figyelme e korai századok egyik jellegzetes, korábban nem vizsgált területe felé, s tekintette át módszeres, régióról régióra haladó kutatással az ország sajátos, gyenge minőségű szűr-, vagy szürkeposztógyártásának történetét. A két fejezet híján elkészült, még kórházi ágyán is munkált, publikálás alatt álló, hézagpótló ipartörténeti munka mintegy kiegészíti a korszak gazdaságtörténetét feltáró életművet.

A „második jobbágyság” komplex gazdasági-társadalmi és politikai rendszerében az értékek és társadalmi magatartási formák is átalakulnak. A *Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság* 1982. évi budapesti kongresszusán *Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem* címen tartott elnöki nyitó előadásában¹⁰ Pach Zsigmond Pál ragyogóan elemezte azt a magatartási fordulatot, amely az átalakulást kísérte. Bemutatta, hogy a Max Weber-i protestáns etika vagy a Werner Sombart-i judaizmus ideája, vagyis a kapitalizmus szelleme helyett hogyan ver gyökeret Magyarországon egy antikapitalista mentalitás, s hogyan válik ez mintegy büszkén vallott nemzeti jellemvonássá. Amint a kereskedelem respektábilis társadalmi tevékenységgé válik a Nyugaton, úgy következik be Magyarországon a nemesség elfordulása a kereskedelemtől. A 16. században még módszeresen kereskedő nemes a 17. és 18. század folyamán fokozatosan hagy fel a kereskedéssel, s bízza azt a nemesi társadalom „hézagait” egyre inkább betöltő bevándorló idegenekre: németekre, görögökre, zsidókra. „Abszentista” földesúrrá válva, a magyar birtokos arisztokrácia vidéki és bécsi kastélyaiba vonul, vadászik és társadalmi időtöltésekre herdálja életét, hatalmas, intézők által igazgatott allodiális gazdaságainak jövedelmeiből folytatja luxus életmódját. A kiscsúszói dzsentrizmus az ingyen jobbágyi munka, a nemesi adómentesség és a megyei hatalom védőbástyái között hasonló mentalitást fejlesztett ki. A kereskedelemtől való elfordulás egyben a kereskedés megvetésének ideológiáit is kitermelte. A kereskedés és üzlet lenézett, nem úriemberhez méltó foglalkozásnak minősült. Orczy Lőrinc báró 1780. évi verse, Horváth Mihály 19. század közepi történelmi elemzése, s megannyi forrás nyomán rajzolódik ki végül is az a magatartásforma, amelyet azután Szekfű Gyula már magyar „antikapitalista”, kereskedelemellenes „faji talentumként” jellemezett. Szekfű egyébként joggal hangsúlyozta, amint azt Veres Péter megállapítása is illusztrálja, hogy ez a kereskedelem- és kapitalizmusellenes mentalitás végül is egyaránt jellemezte a magyar nemességet és parasztságot, vagyis nemzeti jellemvonássá merevedett.

Pach Zsigmond Pálnak a magyar agrárfejlődés sajátosságait komplexen elemző munkássága döntő elemként épült be a kelet-európai folyamatok nemzetközi vizsgálatának munkálataiba. A lengyel, balti, cseh és más kutatások eredményeit folytonosan nyomon követte, s a térség fejlődési útját egybevetette

¹⁰ Ld. *Pach Zsigmond Pál: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. Történelmi Szemle* 25(1982) 373–403. – Ld. még a 9. jegyzetet!

Nyugat-Európa folyamataival. A magyar agrárfejlődést szembesítette az oroszországiával. Éppen ez a széles nemzetközi kitekintés és egybevetés tette munkásságát a magyar mellett az egyetemes történetkutatás maradandó és fontos részévé. Történetkutatói erényei az agrárfejlődés komplex vizsgálata során elvezették őt az okok feltárásához is. Életművének másik legfőbb vonulataként így fordult figyelme a középkori kereskedelmet felváltó modern, atlanti kereskedelemhez és e történelmi fordulat hatásához Közép- és Kelet-Európában.

*

Pach Zsigmond Pált kutatói érdeklődése igen hamar elvezette a *középkori és kora újkori nemzetközi kereskedelem* témájához. Munkásságának jelentős része kapcsolódott e témakörhöz.¹¹ A tradicionális, úgynevezett levantei kereskedelem útvonalai körül hosszú nemzetközi vita bontakozott ki, sok generáció részvételével a 19. és a 20. században. Mint Pach meggyőzően kimutatta, korabeli politikai indíttatásoktól nem mentes nézetek konfrontálódtak e vitában. A vita végére az ő kutatásai látszanak kitenni a pontot. Ellentétben azokkal, akik tagadták, hogy a levantei útvonal Magyarországon vezetett volna át, Pach alapos elemzése kétséget kizáróan bebizonyította a Fekete-tengertől Erdélybe és Magyarországra vezető kereskedelmi útvonal létét és jelentőségét (párhuzamban a Fekete-tenger–Lengyelország útvonallal), s szembesítette a dalmáciai és a velencei (Bécs–Pozsony további állomásokkal) útvonalak szerepével. Rávilágított a román kereskedők szerepére a brassói szászok mellett. A vámregiszterek adatai alapján alapos vizsgálat alá vonta az áruösszetételt, bemutatta a fűszerek és luxuscikkek vezető szerepét a középkori kereskedelemben. Figyelmét azonban nem kerülte el, hogy, például az osztrák–magyar kereskedelemben a 15. század közepe és a 16. század közepe között, a magyar behozatal 69–79%-a textíliákból állt. A nyugati textilárúk Németalföldről, Németországon át a Duna útvonalán érkeztek az országba, valamint Morvaországból és Sziléziából. Ez ellentmondani látszik a

11 Ismét csak a néhány legfontosabb Pach Zsigmond Pál-munkát említve: „A harmincadvám eredete”. Bp. 1990. (Értekezések – emlékezések); *Levantine Trade and Hungary in the Middle Ages. (Theses, Controversies, Arguments.)* Bp. 1975. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 97.); *The Transylvanian route of Levantine trade at the turn of the 15th and 16th centuries.* Bp. 1980. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 138.); *Zur Geschichte der Handelsbeziehungen zwischen Österreich und Ungarn im 15. und 16. Jahrhundert. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 25(1972) 244–256.; *The Shifting of International Trade Routes in the 15th–17th Centuries.* Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 14 (1968) 287–321.; *The role of East-Central Europe in international trade (16th and 17th centuries).* In: *Études Historiques 1970 publiées à l’occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois.* I. Bp. 1970. 217–264.; *The East-Central European Aspect of the Overseas Discoveries and Colonialization.* In: *The European Discovery of the World and its Economic Effects on Pre-industrial Society 1500–1800. Papers of the Tenth International Economic History Congress.* Ed. by Hans Pohl. Stuttgart, 1990. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft 89.) 178–194.; *Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade.* Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 16(1970) 289–306.

hagyományos, középkori kereskedelem áruösszetételéről korábban vallott nézeteknek, amelyek szerint a textília abban nem volt számottevő. A tények feltárása nyomán Pach Zsigmond Pál kimutatta, hogy a textíliák nagy aránya a behozatalban mégsem mond ellent a kereskedelem középkorias jellegének, hiszen csak különleges, magas minőségű flandriai és észak-itáliai textíliák kelet-európai importját jelentette, vagyis nem ment lényegesen túl a luxusárúk kereskedelmének körén.

E témakörhöz tartozik jelentős felfedezése a harmincadvám eredetéről, amellyel nemzedékek kutatási eredményeit gazdagította, nem utolsósorban kiteljesítve mesterének, tanárának, Domanovszky Sándornak alapvetését. Sikertült továbbvinnie Domanovszky, majd Hóman Bálint ez irányú munkásságát a harmincadvám (*tricesima*) 13–15. századi történetét illetően: hogyan vált jellegzetes belső vámból, végérvényesen csak Ulászló 1498. évi dekrétuma révén külkereskedelmi vámmá, s honnan nyerte nevét. Különböző feltételezésekkel szemben ugyanis kimutatta, hogy a „harmincadvám” név onnan ered, hogy a korai századok uralkodó vámelvét, az 1/240-et a századok során többször növelték, mígnem nyolcszorosára, 8/240-dé, vagyis 1/30-dá emelkedett. E bravúros történelmi „detektív munka” legfőbb hozadéka azonban a vámfejlődés történetének érdemi kiegészítése volt, a fix vámtól az értékvámokra való áttérés, s az értékvámok úgyszólván állandó növelésének bemutatása, beleértve, hogy a harmincadvám Mátyás király idején már csak nevében volt harmincad, a valóságban huszad (5%) nagyságrendre emelkedett.

Pach Zsigmond Pál világosan felismerte azonban, hogy a kontinentális középkori kereskedelem Afrika körülhajózása és a portugál sikerek nyomán világba került, s ez Közép- és Kelet-Európa helyét gyökeresen megváltoztatta a virágzásnak induló világkereskedelemben. Éppen e témakörhöz kapcsolódik talán legjelentősebb történetkutatói teljesítménye. Vitába szállt ugyanis azzal az általánosan elfogadott nézettel, hogy a Nyugat-Európa felemelkedését megalapozó modern atlanti kereskedelem Nyugat-Európa és a gyarmatok kapcsolatára épült volna. Alapvető felismerése szerint ugyanis mintegy másfél évszázadon át – a 15. század végétől a 17. század közepéig – a gyarmatok nem igazán játszottak még szerepet a modern világkereskedelem kibontakozásában. Kutatásai alapján kristálytisztán megkülönböztetésre jutott a középkori és modern kereskedelem útvonalait és áruösszetételét illetően. Míg az előbbi főként Keletről Nyugatra irányuló szárazföldi szállítást jelentett, a modern világkereskedelem a tengerekre, főként az Atlanti-óceánra vezette a kereskedelem útjait, s a korábbi áruösszetétel, a fűszerek és luxusárúk helyett az olcsó tömegárúk, élelmiszerek és textíliák tömeges kereskedelmét jelentette. A gyarmatokról származó import azonban még a hagyományos áruszerkezet további uralmát tükrözte: a portugál fűszer- és a spanyol nemesfém-import egyértelműen utalnak erre. Pach Zsigmond Pál nagy felismerése a Nyugat-Európa és Közép-Kelet-Európa közötti új típusú kereskedelmi kapcsolatok kimutatása volt. Bár már a 13. században is létezett az iparcikkek és a mezőgazdasági termékek balti- és északi-tengeri kereskedelme, ami akkor elsősorban a Hanza-városok vezető szerepére épült, e

kereskedelem jelentősége a 16. századra hatalmasat emelkedett. Éppen Közép-Európa, a cseh, lengyel és magyar mezőgazdasági tömegtermelés és export szerepe válik döntővé. Mint kimutatta, a világkereskedelem útvonalainak eltolódása nem a felfedezésekkel és az atlanti kereskedelemmel kezdődött. Az Európán belüli kereskedelem jelentősége volt a meghatározó, s ez a kereskedelem mutatta fel először a modern világkereskedelemre jellemző áruszerkezet vonásait, vagyis az olcsó tömegfogyasztási cikkek központi szerepét. Az átalakulás a Hanza-városok szerepének lehanyaglásával játszódott le. Ugyanez mondható el a mediterrán és a tradicionális levantei kereskedelemről is. Mi több, a 17. század elején már a fűszereket sem Keletről szállítják Nyugatra, hanem éppen fordítva, Bécsből viszik Konstantinápolyba. A hollandok váltak a tömegszállítás specialistáivá, s a tengeri kereskedelem uraivá. A korábban vezető szerepet játszó Bruges lehanyaglik, s Amszterdam válik a világkereskedelem központjává. A modern munkamegosztás ebben az időszakban Nyugat-Európa, valamint Közép- és Kelet-Európa között alakult ki. A lengyel és magyar mezőgazdasági tömegárúk, elsősorban a gabona és a marha szállításait a nyugati olcsó textíliák importja ellensúlyozta. A „new drapery” és más ipari tömegárúk a 16. század első háromnegyedében Antwerpen kikötőjéből indultak útnak úgyszólván egész Európába. Az atlanti tengerpart lesz a legfőbb kereskedelmi központ.

A portugál és spanyol hódítás technikailag és gazdaságilag nem volt megalapozott, kereskedelmük változatlanul a középkorias kereskedelem jellegét tükrözte, s a legdöntőbb jelentőségre emelkedett atlanti-parti kereskedelemben alárendelt szerepet játszhattak csupán. A világkereskedelem útvonalainak és áruösszetételének átalakulásával a gyarmatok ebben az első, 16. és 17. századi történelmi korszakban még nem váltak meghatározó jelentőségűvé, sőt, inkább a hagyományos kereskedelem áruösszetételének konzerválódását tükrözték. A kelet–nyugati munkamegosztás és kereskedelem játszott döntő szerepet a Nyugat felemelkedésének kezdetén. Pach Zsigmond Pál tanulmányok sorában mutatta be, hogy a 16. század közepe és a 17. század közepe között a lengyel és a magyar külkereskedelemben fontos változások játszódtak le. Miközben a Nyugatról származó behozatal lényegében változatlan szerkezeti vonásokat tükrözött, a kivitel nagy változásokat mutatott: mindenekelőtt a kivitt marha és gabona mennyisége megsokszorozódott, s a külkereskedelem mérlege pozitívvá vált. A közép-európai országok külkereskedelmi tevékenységét nagyban segítette a „hosszú 16. század” árforradalma, ami nemcsak a mezőgazdasági árak jelentős emelkedését vonta maga után, de a cserearányokat is pozitívan befolyásolta. A magyar kivitelben az említett évszázad leforgása során a bor aránya 5–10%-ról 2% alá esett vissza, a rézexport a kivitel 20–25%-áról 1% alá zuhant.

A modern világkereskedelem újabb fordulatára azután a 17. század közepén került sor. Ez időtől valóban a transzatlanti kereskedelem és az amerikai gyarmatok válnak döntővé a modern világkereskedelemben és Nyugat-Európa további emelkedésében. A virginiai „dohány-gyarmatok”, a karib-tengeri „cukor-gyarmatok”, az észak-amerikai „gabona-gyarmatok”, ontották a tömegárut Európába, míg az angol export egyre inkább a védett amerikai piacokra irányult.

A kereskedelmi kapitalizmus felemelkedése alapozta azután meg a kereskedelemben felhalmozott tőkék benyomulását az iparba, amit a hollandok csak részlegesen tudtak megvalósítani, s ami főként Anglia szerepe révén vezet el a modern világgazdaság nagy fordulatának beköszöntéhez. Ez a változás azonban már Közép- és Kelet-Európa szerepének lehanyatlásával megy végbe a 17. század második felétől kezdve. A marhaexport visszaesett, a magyar paraszti marhakereskedők elszegényedtek, a nagybirtokosok pedig elfordultak a kereskedelemről. A rézkitermelő Fuggerek is visszavonultak Magyarországról, s a svéd rész az európai piacok nagy részét elhódította. A kelet-európai gazdasági-társadalmi fordulat, amely a „második jobbágyság” kialakulásával párhuzamosan játszódott le, miközben az átalakuló világgazdasághoz való feudális alkalmazkodást segítette, alá is ásta a további pozitív kibontakozás folyamatait. Stagnációra vezetett a mezőgazdaságban, s gátat állított az áruterelés további fejlődése elé. Mindközben az európai árforradalom is véget ért, kedvezőtlenül befolyásolva az ár-és cserearány-viszonyokat Közép- és Kelet-Európa számára.

Pach Zsigmond Pálnak az 1960–1970-es évek fordulója körül publikált tanulmányai a modern világkereskedelemtől és ebben Közép- és Kelet-Európa szerepéről alapvetően változtatták meg a téma és korszak értelmezését a nemzetközi tudományosságban. Ha tanulmányai nem magyarul, illetve az *Acta Historica*, *Studia Historica*, az *Études Historiques Hongroises* és más Magyarországon kiadott és külföldön csak szűk körben ismert publikációkban jelentek volna meg, e felismerések világszerte az ő nevével kapcsolódtak volna össze. Munkái azonban így is a legteljesebb mértékben formálták a nemzetközi történeti szemléletet. Nagy szerepet játszottak például a később Immanuel Wallerstein nevével összekapcsolódott „centrum-periféria”-tézis megalapozásában. Wallerstein 1974-ben publikált, nagy visszhangot kiváltó munkája, a *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*,¹² amely bőségesen hivatkozik Pach munkásságára, vezeti azután be a „centrum” és „periféria” összekapcsolódó ellentétpárjának fogalomrendszerét, és helyezi el az újrafeudalizálódó, „második jobbágyságba” hanyatló Közép- és Kelet-Európát, mint a nyugat-európai centrum egyik perifériáját, a kibontakozó kapitalista gazdasági világrendszerbe.

Pach Zsigmond Pál impozáns tudományos életműve a magyar történetírás legnagyobb teljesítményei közé tartozik, az összehasonlító történetkutatás úttörő vállalkozása, s ezért egyben a korszak egyetemes történetkutatásának kiemelkedő eredménye.

¹² Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York–San Francisco–London, 1974. (Studies in Social Discontinuity)

IVÁN T. BEREND

ZSIGMOND PÁL PACH (1919–2001). AN IMPRESSIVE SCHOLARLY OEUVRE

Zsigmond Pál Pach was one of the most important Hungarian historians in the second half of the 20th century. He, one of the pioneers of comparative economic history, belonged to the best representatives of Marxist historiography together with Christopher Hill, Eric Hobsbawm, and Albert Soboul. His philological and language knowledge (of Latin and five modern languages), his impressive methodological preparedness were extraordinary. The bibliography of his works contains more than 400 items. Among others, a 14 volume series of History of Hungary, he has organized and edited. He was the founder of the internationally respected Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, and the Department of Economic History at the Budapest University of Economics. The International Economic History Association elected him President of the Association in its Edinburgh Congress.

His main scholarly achievements illuminated the peculiarities of the early modern agrarian development of Central and Eastern Europe. That area followed a rather different path than of the West between the 16th and 18th centuries. He explained the increasing relative backwardness of the region by analyzing the internal development and refusing earlier explanations based on external factors, most of all foreign attacks and occupation. His historical analysis presented a complex view on the special development trends including agricultural, industrial, institutional, legal, social changes, and also transformation of attitudes.

Another main field of his research concentrated on medieval and early modern international trade. His new scholarly results changed old and biased concepts and closed century-long historical debates on Hungary's medieval trade connections.

Around the end of the 1960s and the beginning of the 1970s, in a series of studies, probably his most important works, Pach analyzed the role of Central and Eastern Europe in the rising modern world trade. His discoveries, together with Polish, Baltic, Czech and other historians of the region, established a historical interpretation of the peculiar characteristics of modern Central and Eastern European development, and also created a solid base of the core–periphery concept.

This study briefly describes the main content of Pach's historical results in these main fields of research and presents a basic bibliography on his most important works.